

УДК 726:27–523.42](4)»10/12»

ORCID 0000-0003-1707-9598

DOI: <https://doi.org/10.33838/naoma.27.2018.33-43>

Катерина Міхеснко

кандидат архітектури,

доцент кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

mikheyenko@ukr.net

ЗАКОМАРНИЙ ХРАМ XII СТ. РЕГІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто початковий період формування закомарного храму у Києві у другій половині XI – початку XII ст. Прослідковано виникнення регіональних варіантів такого храму упродовж XII ст. до періоду, коли його почав витісняти новий тип баштоподібного храму із ступінчасто-підвищеними попружними арками.

Ключові слова: храм, закомара, фасад, композиція, Київська Русь, XI–XII століття.

ЗАКОМАРНЫЙ ХРАМ XII В. РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ.

Екатерина Михеенко

Аннотация. В статье рассмотрен начальный период формирования закомарного храма в Киеве во второй половине XI – начале XII в. Прослежено возникновение региональных вариантов такого храма на протяжении XII в. до периода, когда его начал вытеснять новый тип башнеобразного храма со ступенчато-приподнятыми подпружными арками.

Ключевые слова: храм, закомара, фасад, композиция, Киевская Русь, XI–XII века.

ARCHED GABLES (ZAKOMARA) TEMPLE OF THE XII CENTURY. REGIONAL TRADITIONS.

Kateryna Mikheienko

Abstract. Speaking about an originality of the early stages of development of Ancient Rus architecture in comparison with Byzantine architecture, the first thing mentioned is the usage of several domes. However, the decorative arched gables (zakomara), that became attribute of Ancient Rus arched gables temple, yet unknown in Byzantium, are almost not being mentioned. St. Sofia Cathedral in Novgorod represents the initial formation stage of such type of temple (A. Komech). The earliest decorative arched gable (zakomara) found has been preserved in this Novgorod cathedral. The process of formation of the arched gables temple happened in Kyiv in the second half of the XI century. St. Michael's Golden-Domed cathedral and Trinity gateway church of the Pechersk monastery in Kyiv are indicative of complete forms of arched gables temple. These two temples were constructed almost at the same time at the beginning of the XII century, but they represent the initial stages of different directions of the arched gables temple development. Both temples have one dome. But St. Michael's Cathedral has the form of a parallelepiped, statics of which is emphasized on the meander located at the level chorus (but for the east apses) and also horizontal ranks of windows and niches on all its facades. Trinity church has a vertical volume without any horizontal partitioning. Temples, similar in composition to Dormition cathedral of the Pechersk monastery and St. Michael's Golden-Domed cathedral in Kyiv, were built in Chernihiv at the first quarter of the XII century. Chernihiv temples, unlike

Kyiv temples, were built only from brick in the «opus isodos» building technique, using Romanesque structural components and decorative elements (cross vaults, semi-columns on lesenes, lombard band, perspective portals). In Novgorod after completion of the St. Sophia cathedral the tradition of stone construction was renewed at the beginning of the XII century. The remained Novgorod temples of this period have complete arched gables forms with vertical layout of the volumes and several domes. During the XII century, there are two kinds of the Novgorod variant of the zakomara temple in Pskov and Staraya Ladoga. Walls of the Novgorod, Pskov, and Staraya Ladoga temples were built in mixed building technique from brick and stone.

In the Vladimiro-Suzdalsky principality from the middle of the XII century, the temples presented a connection of several composite variants of the arched gables type and other options of the Romanesque building technique (hewn quadrants of limestone) and the Romanesque decorative elements.

The Chernihiv variant of arched gables temple became interregional, but kinds of Novgorod variant and Vladimiro-Suzdal variant were local. Temples, similar to the Chernihiv temples, were built in Kyiv, Kanev, Vladimir-Volynsk, Smolensk, Pereiaslav from the second quarter of the XII century. This variant of arched gables temple prevailed until the end of the XII century when it was displaced by a new interregional tower-shaped temple type with the step raised arches.

Arched gables temple represented the main way of development of Ancient Rus architecture of the XII century, but there were other traditions which are presented by single remained or partially remained monuments.

Keywords: temple, arched gable (zakomara), facade, composition, Kyivan Rus, XI–XII centuries.

Постановка та актуальність теми дослідження. При визначенні відмінностей давньоруської архітектури, порівняно з візантійською, найчастіше згадується багатокупольність. Оминаючи авторів, які розглядали багатокупольність у контексті канонічної православної п'ятикупольності, згадаємо дослідження істориків архітектури, які цієї теми торкалися, а саме: Ю. Асєєва, м. Брунова, О. Комеча, Г. Логвина, Н. Логвин, Г. Штендера. Значно рідше у науковій літературі йдеться про основне нововведення київської архітектури XI ст. – закомарний храм, який конкретних прототипів не мав ні у Візантії, ні в країнах візантійської культурної ойкумени, а на теренах Давньої Русі в XII ст. став пануючим.

Аналіз досліджень і публікацій. Закомарні храми в тому чи іншому аспекті фігурують у роботах багатьох дослідників, але як оригінальний історичний факт розвитку давньоруської архітектури закомарний храм аналізує лише О. Комеч. Однак його дослідження хронологічно обмежується першою чвертю XII ст. (Комеч).

Метою даної статті є короткий огляд періоду формування закомарного храму в XI ст. та аналіз регіональних варіантів його розвитку в XII ст.

Вклад основного матеріалу. Типологічною ознакою закомарного храму є завершення усіх прясел фасадів півколами закомар. На фасадах візантійських храмів закомари заповнюють лише торці циліндричних склепінь рамен просторового хре-

ста, комбінуючись з горизонтальними карнизами дахів над кутовими компартиментами. Ці карнизи розташовуються, зазвичай, не вище п'ят закомар просторового хреста, а в передвітарних компартиментах часто опускаються й нижче. Циліндричні склепіння просторового хреста у Візантії перекриваються іноді двосхилими дахами, які на фасадах утворюють трикутні щипці, надбудовані над півколами закомар. Такі варіанти зустрічаються в пам'ятках як константинопольської архітектурної школи, так і в численних провінційних¹. При влаштуванні в нартексах візантійських храмів хорів, склепіння над ними підвищувалися до рівня рамен просторового хреста і також завершувалися закомарами, які сполучалися з горизонтальними карнизами над кутовими компартиментами наосу.²

¹ Мірелейон (Бодрум-джамі), X ст., церква Богородиці монастиря Ліпса (Фенарі Іса), X ст., церква Святого Федора (Кілісе джамі), XI–XII ст., у Константинополі; церква Богородиці Космотери в Феррах, 1152 р. церква Святого Пантелеймона в Нерезі, 1164 р. церква Панагії Халкеон в Салоніках, 1028 р., церква Богородиці та католікон монастиря Осіос Лукас у Фокиді, X та XI ст. відповідно, католікон монастиря Дафні в Афінах, XI ст.

² Характерним прикладом є церква Панагії Халкеон у Салоніках (1028 р.), де західний фасад нартексу та стіни обох його торців завершуються півкруглими

У Київській Русі приклад типового візантійського завершення фасадів демонструє Спасо-Преображенський собор у Чернігові (закладений до 1036 р.). Типологічно він належить до розповсюджених у константинопольській архітектурі складних хрестово-купольних храмів (чотиристовпний з нартексом і додатковим східним членуванням перед вівтарними апсидами). На його фасадах півкруглі закомари, що відповідають торцям рамен просторового хреста, комбінуються з горизонтальними карнизами над кутами дев'ятидольної частини наосу. Над цими кутовими частинами розташовані куполи на світлових барабанах, а бокові частини нартексу перекривалися купольними склепіннями на парусах без світлових барабанів (збереглися залишки одного такого склепіння) (Холостенко «Исследования Спасского собора в Чернигове» 8).

Софія Київська (літописи дають дві дати закладення храму: 1017 р. та 1037 р.) належить до простого хрестово-купольного типу (з приляганням вівтарної частини безпосередньо до підкупольного простору), але її центральний об'єм має п'ять нав, які оточувалися із заходу, півдня і півночі двома рядами галерей: внутрішніми двоповерховими, зовнішніми одноповерховими. Великі прясла п'ятинавового ядра завершувалися півкруглими закомарами, які збереглися в торцях рамен трансепта п'ятинавового ядра (західна закомара повністю втрачена). Форма зовнішнього завершення стін кутових частин п'ятинавового ядра під барабанами численних малих куполів не з'ясована. Жодна з внутрішніх галерей не зберегла ні перекриттів, ні фасадних стін другого поверху, тому як виглядали первинні завершення фасадів Софії Київської не відомо³.

закомарами, яким в інтер'єрі відповідає центральне хрестове склепіння, а з півдня та півночі попружні арки під барабанами бокових куполів.

3 Реконструкції первинного вигляду Софії Київської, пропонувані в різний час різними авторами, дають кілька варіантів перекриття других поверхів внутрішніх галерей, які мають різний характер завершення фасадних стін (Каргер 123–140; Кресальний 85–86; Асеев, Тоцкая, и Штендер 18–27; Г. Логвин 33–34). Аналіз реконструкцій Софії Київської наведено у публікації Ю. Коренюка (10–17).

Софія Новгородська (закладена 1045 р., освячена згідно з літописними даними 1050 р. або 1052 р.) простий хрестово-купольний п'ятинавовий храм, оточений із заходу, півдня і півночі одним рядом двоповерхових галерей. На фасадах Софії Новгородської великі закомари в торцях рамен трансепта поєднуються з типово візантійськими горизонтальними карнизами, розташованими на рівні їхніх п'ят над східними кутовими компартиментами п'ятинавового ядра. Ці карнизи відзначають п'яти чвертьциркульних склепінь, орієнтованих по осях схід–захід, які перекривають східні компартименти. Із заходу до циліндричних склепінь трансепта прилягають унікальні двосхилі перекриття, що виходять на північний та південний фасади п'ятинавового ядра трикутними щипцями, які у Візантії не зустрічаються. В давньоруській архітектурі такі двосхилі перекриття окрім Софії Новгородської також не відомі (можливо не збереглися). Південно-західний кут п'ятинавового ядра Софії перекритий циліндричним склепінням, орієнтованим по осі північ–південь, яке завершує південну стіну ядра закомарою, подібною до закомари трансепта, але меншою, а до бокової сторони цього склепіння з боку західного фасаду прилягає сходовая вежа. Циліндричне склепіння північно-західного кута п'ятинавового ядра має орієнтацію схід–захід, тому закомара його торця виходить на західний фасад, а поряд з нею на північній стіні розташовується ще одна закомара, симетрична до закомари південного фасаду, але на відміну від останньої, вона не конструктивна, а декоративна, оскільки не заповнює торець склепіння, а прилягає до його бокового схилу. Це перша відома декоративна закомара, надалі такі закомари завершуватимуть фасади давньоруських закомарних храмів, утворюючи на них суцільні ряди півкіл, незалежно від варіантів конструктивного вирішення перекриттів. Відтак, Софію Новгородську можна розглядати як початковий етап розвитку закомарного храму, але послідовної системи закомарного завершення в цьому соборі, як відзначає О. Комеч, ще не склалося (248). Особливістю Софії Новгородської, порівняно з київською Софією є висотні пропорції п'ятинавового ядра, найбільше відчутні в підкупольному просторі собору (Комеч 241, 247). Надалі висотність побудови стане однією з характерних ознак новгородських храмів першої чверті XII ст. (Комеч 254).

Першим відомим закомарним храмом є Успенський собор Печерського монастиря у Києві (закладений 1073 р., освячений 1087 р.)⁴. Собор чотиристовпний з нартексом (простий хрестово-купольний тип). Його основний об'єм – це витягнутий по осі захід-схід паралелепіпед, увінчаний однією главою. Для верхніх перекриттів кутових компартиментів були застосовані циліндричні склепіння з різною орієнтацією шелиг, яким відповідали комбінації конструктивних і декоративних закомар⁵. При цьому склепіння розташованого перед апсидами східного прясла були, згідно з візантійською традицією, пониженими, відповідно пониженими були закомари цього прясла. На стінах усіх фасадів (окрім апсид) проходив на рівні підлоги його хорів фриз меандру з двома рядами розташованих вище та нижче нього вікон, що підкреслювали статику горизонтального об'єму собору. В центральних пряслах над фризом містилися трое вікон, під ним композиція вікон була іншою у зв'язку з розташуванням у цьому пряслі вхідного порталу. Малі прясла мали по одному вікну в обох ярусах, а в східному пряслі – вікно (і у верхньому і в нижньому ярусах) доповнювалося багатоступінчатою декоративною нішею. Собор не мав галерей, а по самому низу стін усіх його фасадів, зокрема і по півколах апсид, проходив ряд багатоступінчатих ніш.

4 У 1230 р. Успенський собор постраждав від землетрусу, після чого було заново зведено купол, південну стіну та південну апсиду. Найзначніші перебудови храму були здійснені у XVII–XVIII ст. В такому вигляді Успенський собор зберігся до 1941 р., коли його було підірвано (Раппопорт 23).

5 Циліндричні склепіння над західними компартиментами, за матеріалами досліджень М. Холостенка, мали орієнтацію шелиг південь–північ, відтак на південному і північному фасадах їм відповідали конструктивні закомари, а на західному фасаді декоративні (Холостенко «Успенський собор Печерського монастиря» 153). Щодо склепінь східних компартиментів, то орієнтуючись на висоту бокових апсид, які до них прилягають (Холостенко «Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви» 144), вони мали шелиги у напрямі захід–схід, тож східні торці цих склепінь заповнювалися конхами апсид, а на південному та північному фасадах біля їхніх бокових схилів розташовувалися декоративні закомари.

Про оформлення півкіл закомар точних відомостей не збереглося. При розкопках румовищ собору в 60-х рр. минулого століття було виявлено фрагменти мурування однієї з закомар з рештками вікна та двох ніш (Холостенко «Успенський собор Печерського монастиря» 151–152). На реконструкції первинного вигляду Успенського собору (запропонованій свого часу М. Холостенком), він розмістив цей фрагмент на площині великої закомари, що відповідає торцю трансепта (північний фасад), а закомари малих прясел не мали ані вікон, ані ніш (див. іл. 2). Аналізуючи цю реконструкцію О. Комеч відзначив, що фрагмент з вікном та нішами не може походити з прясла торця трансепта, оскільки ця частина стіни центрального ядра храму була вирубана ще в XVIII ст., після появи зовнішніх прибудов. Посилаючись на дані П. Лашкарьова, О. Комеч вважав, що композиція вікна з двома боковими нішами розташовувалася у закомарі західного малого прясла північного фасаду (272)⁶.

Майже одночасно з Успенським собором Печерського монастиря зводився Михайлівський собор Видубицького монастиря (1070–1088 рр.). Храм зводили у два етапи, спочатку основний об'єм⁷, від якого до наших днів дійшла західна стіна із західною парою стовпів та невеликі фрагменти обох бокових стін. Згодом до цього об'єму було прибудовано нартекс зі сходовою вежею на хори, який зберігся повністю, окрім верхніх частин стін (Бикова 179, Мовчан 100–102). Завершувався нартекс закомарами, про що свідчать залишки нижніх частин вікна чи ніші, які розташовувалися в їхніх півколах і збереглися на західній та південній торцевих стінах нартекса. На думку О. Комеча, прясла основної частини храму завершувалися також закомарами, від яких збереглися

6 Графічна реконструкція північного фасаду Успенського собору Печерського монастиря із урахуванням зауважень О. Комеча була запропонована І. Анісімовим (Анісімов 24).

7 Немає однозначної думки дослідників, яким типологічно був первинний об'єм: складним хрестово-купольним з додатковим передвітарним членуванням (Бикова 180, 182, Каргер 304–305, Мовчан 101–102) або простим хрестово-купольним, де апсиди прилягали безпосередньо до дев'ятидольного ядра наосу (Н. Логвин 269).

залишки подвійних уступів, що є нижніми частинами профілювання їхніх півкіл. Оскільки у південно-західному компартименті первинної частини збереглося перекриття купольним (зімкнутим) склепінням малі закомари, які до таких склепінь прилягали, були, як вважав О. Комеч, декоративними (265–266). Іншу реконструкцію пропонує Н. Логвин, на думку якої малі прясла первинної частини храму мали горизонтальні карнизи (270).

У київській архітектурі початку XII ст. закомарні храми представлені Михайлівським Золотоверхим собором та Троїцькою надбрамною церквою Печерського монастиря. Михайлівський Золотоверхий собор зведено у 1108–1113 рр.⁸ Типологічно він, як й Успенський собор Печерського монастиря, належить до чотиристовпного храму з нартексом. Його об'єм так само витягнутий паралелепіпед з однією главою. Михайлівський собор іноді навіть називають зменшеною копією Успенського собору (Асеев 99). Усі кутові компартименти наосу Михайлівського собору перекривалися циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід–схід, відтак, відповідні до них малі закомари бокових фасадів усі були декоративними⁹. П'яти цих закомар знаходилися на тому ж рівні, що й п'яти великих закомар просторового хреста, це стосується і закомар, розташованих перед апсидами східних прясел (стіни жертовника і дияконника). Тим не менше, в інтер'єрі храму склепіння над компартиментами жертовника і дияконника, як і в Успенському соборі, згідно з візантійською традицією були ще пониженими, але на фасадах Михайлівського собору це пониження не було виявлене, оскільки зовні його східні склепіння надбудовувалися підвищеними декоративними закомарами. Тож це був перший храм з п'ятьма усіх закомар, розта-

8 Михайлівський Золотоверхий собор знесено у 1937 р., його обміри у 1934 р. виконані І. Моргилевським (Каргер 277, 279).

9 За кресленням І. Моргилевського (Каргер 279) неможливо визначити перекриття кутових компартиментів нартексу. Вікно у крайній західній закомарі південного фасаду (компартимент нартексу) має форму не характерну для архітектури Київської Русі. Можливо, таку форму йому було надано в процесі пізніших ремонтно-реставраційних робіт.

шованими на одному рівні (Асеев 100). Оформлення фасадів Михайлівського Золотоверхого собору дуже нагадувало фасади Успенського собору Печерського монастиря. Статика його об'єму підкреслювалася горизонтальним меандровим фризом та рядами вікон, розташованими над рівнем хорів та нижче них під меандровим фризом, а також ярусом ніш по низу стін (зафіксовано фрагмент однієї ніші у пряслі вівтарної частини). В півколах закомар центральних прясел розташовувалося по три вікна, під якими три вікна рівня хорів, в нижньому ярусі композиція вікон була відмінною у зв'язку із розташуванням входу. В малих пряслах бокових фасадів над рівнем хорів та під ними розташовувалося по одному вікну, а декоративні закомари над ними прикрашали композиції з трьох ніш. При цьому у двох східних пряслах ці ніші, порівняно з нішами останніх малих закомар, були помітно нижчими, що приблизно відповідало рівню понижених внутрішніх склепінь. Відтак, підвищення східних компартиментів надбудовою декоративних закомар зумовлювалося, вочевидь, новими смаками, а збереження понижених ніш відображало стару традицію. О. Комеч, акцентуючи на цьому увагу, називає східні закомари бічних фасадів Михайлівського собору «подвійною декорацією» (280).

Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря зведена майже одночасно з Михайлівським Золотоверхим собором (після 1106 р.). Це невеликий чотиристовпний однокупольний храм з однаковими фасадами, зокрема східним без виступаючих апсид, які утоплені в товщі стіни. Усі фасади завершені трьома, розташованими на одному рівні, закомарами. На всіх фасадах, за відсутності горизонтальних членувань, домінують вертикалі лопаток з ярусами вікон між ними. На східному та західному фасадах дві середні лопатки закінчувалися над аркою проходу воріт, а на північному та південному фасадах усі лопатки опускалися до землі, підкреслюючи вертикалізм загального об'єму будівлі (південний фасад зберігся до наших днів у первинному вигляді). Вертикальні композиції, так чи інакше подібні до Троїцької надбрамної церкви, зустрічаються й надалі, але значного розповсюдження в XII ст. вони не отримують. Домінуючими упродовж століття будуть храми, які в композиційному відношенні можуть вважатися спадкоємцями традиції, започаткованої Успенським собором Печер-

ського монастиря й Михайлівським Золотоверхим собором, – з ярусним членуванням фасадів горизонтально орієнтованого основного об'єму, завершеного суцільними рядами закомар, розташованих на одному рівні, серед яких виділяються лише півкола закомар просторового хреста.

Такі приклади демонструють чернігівські собори: Борисоглібський (перша літописна згадка 1123 р.) та Успенський Єлецького монастиря (літописна дата відсутня, пропонувані в літературі варіанти датування від кінця XI ст. до середини XII ст.). Обидва собори типологічно належать до чотиристовпних храмів з нартексом. Їхні об'єми – видовжені паралелепіпеди з розташованими на одному рівні п'ятами закомар. Вівтарні компартименти обох храмів вже не мають пониження і в інтер'єрах. Статика їхніх об'ємів, як і в київських соборах – Успенському Печерського монастиря та Михайлівському Золотоверхому – підкреслена ярусом вікон над рівнем хорів та ярусом вікон і ніш на площинах закомар. Традиція розташування трьох вікон у великих пряслах і по одному в малих зберігається, однак у нижньому ярусі великих прясел вікна зникають і розміщуються тільки дверні отвори. З фасадів майже повністю зникає декорація нішами, які лишаються тільки в півколах декоративних закомар та на стінах апсид. У Борисоглібському соборі ряд невеличких ніш над ярусом вікон хорів сприймається як декоративний фриз. Початково у цьому соборі з північного та західного боків були галереї, а з південного – каплиця на сході та притвор біля входу (Холостенко «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове» 198–199).

На відміну від храмів Києва XI – початку XII ст., зведених у техніці мурування «opus mixtum» з утопленим рядом, у Чернігові з XII ст. застосовується рівношарове муруванням «opus isodos». Ще однією новацією чернігівських храмів є хрестові склепіння, на які спираються бічні компартименти хорів (хрестові склепіння в жодному з храмів Києва та Новгороду ані в XI ст., ні в перших десятиліттях XII ст. невідомі). Хрестові склепіння, як і рівношарове мурування є ознаками романської архітектурної традиції. Не зважаючи на шляхи, якими рівношарове мурування потрапило до Чернігова, відзначимо характерні для романської архітектури елементи опорядження фасадних стін храмів, зве-

дених у такій техніці. Це півколони, що прилягають до пласких лопаток, іноді завершені різьбленими капітелями (Борисоглібський собор), аркатурні пояси (розташовані на рівні п'ят закомар і підкреслюють статику об'єму), оформлені перспективними порталами входи. Успенський собор усю фасадну декорацію зберіг практично недоторканою, а в Борисоглібському – названі декоративні елементи збереглися фрагментарно. Стіни цих храмів були вкриті тиньком із розграфленням на квадрати¹⁰. Отже, в Чернігові сформувався варіант закомарного храму, який поєднав об'ємно-просторове вирішення київських закомарних храмів з романськими конструктивними і декоративними елементами.

З другої чверті XII ст. закомарні храми, подібні до чернігівських, почали зводитися на значній території південно-західної Русі. З них так чи інакше збереглися до наших днів Кирилівська церква у Києві (після 1140 р., перша літописна згадка 1171 р.), Георгіївська церква у Каневі (закладена 1144 р.), Успенський собор у Володимирі-Волинському (завершений 1160 р.), церква Петра і Павла (середина XII ст.) і церква Іоанна Богослова (після 1160 р., перша літописна згадка 1180 р.) у Смоленську¹¹. Усі ці храми, за винятком смоленських належать

¹⁰ Фрагменти тиньку з розграфкою на квадрати збереглися на південній стіні Успенського собору у просторі горища прибудованої наприкінці XVII ст. усипальниці Я. Лизогуба (Холостенко «Архитектурно-археологическое исследование Успенского...» 56), решітки такого ж тиньку були зафіксовані і в Борисоглібському соборі при архітектурно-археологічних дослідженнях під керівництвом М. Холостенка (Холостенко «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове» 194).

¹¹ За планами, виявленими археологічними дослідженнями, можна припускати, що до чернігівського варіанту закомарного храму належали церква Федорівського монастиря (1128–1133 рр.) та церква Успіння Богородиці Пирогощії (1131–1136 рр.) у Києві, Успенський і Борисоглібський собори (обидва середина – друга половина XII ст.) у Старій Рязані, Борисоглібський собор (закладений 1145 р.) і церква Василя (80-ті рр. XII ст.) Смядинського монастиря та церква у Перекопному провулку (середина XII ст.) у Смоленську, «Стара кафедра» (друга половина XII ст.) у Володимирі-Волинському.

до чотиристовпних з нартексом. Смоленські храми представляють редукований чотиристовпний варіант без нартексу, незважаючи на це, вони мають всі характерні ознаки чернігівського варіанту закомарного храму.

Збережені новгородські храми першої третини XII ст.: Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.), собор Різдва Богородиці Антонієва монастиря (1117–1122 рр.), Георгіївський собор Юр'єва монастиря (1119 р.) типологічно належать до чотиристовпних храмів з нартексами. Але, на відміну від київських та чернігівських соборів, висота стін новгородських храмів у співвідношенні до осі схід–захід помітно більша – очевидний вплив Софії Новгородської, тому горизонтальна орієнтація їхніх об'ємів майже невідчутна, візуально ці храми тяжіють до форми куба. Таке відчуття посилюється відсутністю на їхніх фасадах горизонтальних членувань. П'яти закомар їхніх прясел розташовані на одному рівні, а їхні східні компартименти, не мають пониження і в інтер'єрах. Вікна і ніші розміщені ярусами, але в центральних пряслах новгородських храмів у кожному ярусі містилося по два вікна замість трьох, як у Києві та Чернігові, а в малих пряслах – по одному. У Ніколо-Дворищенському соборі та Георгіївському соборі Юр'єва монастиря по низу фасадних стін, включаючи апсиди, проходить ряд ніш, аналогічний київським Успенському собору Печерського монастиря і Михайлівському Золотоверхому собору. Особливістю новгородських храмів є також відсутність вікон або ніш у півколах закомар, за винятком Георгіївського собору Юр'єва монастиря, де у центральних закомарах південного і північного фасадів розташовано по одній ніші.

Характерною ознакою новгородських храмів є багатокупольність. Ніколо-Дворищенський собор мав п'ять куполів на світлових барабанах (центральний і чотири менших над кутовими компартиментами дев'ятидольної структури), собори Різдва Богородиці Антонієва монастиря та Георгіївський Юр'єва монастиря мали по три глави (центральна, одна над кутовим південно-західним членуванням і ще одна над сходовою вежею).

Інший різновид новгородського закомарного храму представляє церква Іоанна Предтечі (1130–1140-ті рр.) у Пскові. Типологічно це так само чотиристовпний храм з нартексом, увінчаний трьома

главами. Але ця церква не відзначається висотою, вона скоріш приземкувата, а її об'єм витягнутий по осі схід–захід паралелепіпед без горизонтальних членувань і без чіткої системи розміщення вікон за майже повної відсутності декоративних ніш (ніші наявні тільки на площинах двох малих закомар західного фасаду). Можна сказати, що композиційне вирішення церкви Іоанна Предтечі є механічною комбінацією київської (горизонтально орієнтований об'єм) і новгородської традиції першої третини XII ст. (багатокупольність, відсутність горизонтальних членувань).

Ще один різновид новгородських закомарних храмів представлено храмами Старої Ладоги – Успенською (середина XII ст.) та Георгіївською церквами (середина 1160-х рр.). Названі нами церкви – чотиристовпні без нартексу, одноглаві. Їхні об'єми кубічні без горизонтальних членувань і без чіткого ярусного розташування вікон. У другій половині XII ст. храми, подібні до старолadoжських, споруджуються і в Новгороді (церква Благовіщення на Мячині (1179 р.), церква Петра і Павла на Синичій горі (1185–1192 рр.), церква Спаса на Нередиці (1198 р.).

Усі новгородські, псковські та старолadoжські храми зведені у характерній для новгородської архітектури змішаній техніці з каменю і цегли з використанням у муруванні великої кількості волховського плитняку.

З середини XII ст. у Володимиро-Суздальській землі починають будуватися храми, які демонструють поєднання варіантів закомарного храму з романською технікою будівництва із застосуванням тесаного каменю та романською декорацією: аркатурно-колончасті пояси, перспективні портали та лутки вікон верхнього ярусу, пучкові пілястри з профільованими базами, різьблені прикраси. Збереженими храмами такого типу є Успенський собор (1158–1160, 1185–1189 рр.), Дмитрівський собор (1193–1197 рр.) у Володимирі, церква Покрова на Нерлі (1166 р.), Спасо-Преображенський собор у Переяславі-Залеському (1152 р.), церква Бориса і Гліба у Кідекші (1152 р.). Усі ці храми, окрім Успенського собору, є чотиристовпними без нартексу, увінчані одним куполом. Успенський собор початково був чотиристовпним з нартексом і однією главою. А після пожежі, в процесі перебудови у 1185–1189 рр. він

був оточений додатковими членуваннями з півночі, заходу і півдня, в результаті чого перетворився на п'ятинавовий і п'ятикупольний. У верхніх ярусах усіх прясел цих храмів, зокрема й центральних, розташовується по одному вікну, арки яких можуть заповнювати півкола закомар, але іноді до рівня п'ят закомар вони не досягають і закомари залишаються глухими. Середина висоти стін усіх фасадів у храмах Володимира відзначена ошатним різьбленим аркатуру-колончастим фризом, а на стінах апсид такі фризи розміщуються під п'ятами конх. У церкві в Кідекші горизонтальне членування фасадів виконане лише аркатурним фризом без колонок, а в соборі у Переяславі-Залеському аркатура прикрашає тільки верхи апсид, а стіни основного об'єму позбавлені горизонтальних членувань. У нижніх частинах стін іноді розташовувався ярус вікон, але вони могли бути і відсутні (собор у Переяславі-Залеському), в деяких храмах (Дмитрівському соборі у Володимирі, церкві Покрова на Нерлі) до нижніх частин стін прилягали галереї (відомі за матеріалами розкопок) (Воронин 276–277, 423–424).

Окрім закомарного храму, який представляв магістральний шлях розвитку давньоруської архітектури XII ст., існували й інші традиції, про які свідчать поодинокі збережені або частково збережені пам'ятки.

Церква Спаса на Берестові у Києві (літописна дата невідома, датування варіюється в межах кінця XI – першої чверті XII ст.) типологічно належить до чотиристовпного храму з нартексом (зберігся лише нартекс до рівня підлоги хорів зі сходовою вежею та каплицею). Ймовірно, церква мала вертикально орієнтовану композицію, про що свідчить висота розташування хорів (приблизно 10 м), вертикальні ряди ніш на стінах нартексу, а також портали із трилопатеvim завершенням. Подібний тип композиційної побудови, як зазначалося, не набув упродовж XII ст. розповсюдження, але був, ймовірно, початковим етапом формування стовпоподібних храмів з ступінчасто-підвищеними попружними арками (Штендер 541), які почнуть будуватися наприкінці XII – у першій третині XIII ст. Як проміжну ланку між церквою Спаса на Берестові і стовпоподібними храмами кінця XII ст. можна розглядати майже повністю збережену Спаську церкву Єфросиніного монастиря в Полоцьку (середина XII ст.), яка демонструє поєднання горизонтально орієнтованого

паралелепіеда основного об'єму (чотиристовпний храм з нартексом) та ступінчастих арок з розташованими в кількох рівнях закомарами і однокупольного завершення.

Іншу групу представляють церкви, які демонструють безпосередній зв'язок з візантійською традицією. Це переяславські храми кінця XI – початку XII ст. До цієї ж групи можна віднести невеличку Іллінську церкву в Чернігові (літописна дата невідома), якій належить особливе місце. Зведена вона в типовій для чернігівської архітектури XII ст. рівношаровій техніці мурування, але її план, аналогічний до планів найпростіших переяславських безстовпних церков, зведених у техніці мурування «*opus mixtum*» з утопленим рядом. Попружні арки купола Іллінської церкви виходять на фасадні стіни великими закомарами, які поєднуються з горизонтальними карнизами нартексу, що розташовувалися на рівні п'ят закомар (залишки одного з них збереглися на північній стіні нартексу). Подібним архаїзмом фасадів, поєднаних з рівношаровою мурувальною технікою XII ст. пояснюються, винятково широкі хронологічні межі пропонованих в літературі датувань Іллінської церкви, які варіюються від 70-х рр. XI – до середини XII ст.¹²

Своєрідністю вирізняється собор Спасо-Мирожського монастиря у Пскові (біля 1140 р.). Чотиристовпний (без додаткового членування нартексу) об'єм храму спочатку мав типово візантійські форми: підняті рамена просторового хреста завершені півкруглими закомарами і бічні компартименти, які доходили лише до середини висоти рамен просторового хреста (Мильчик, Штендер 77–83). Однак у процесі будівництва первинний задум змінився і західні кутові компартименти одразу після завершення, без розриву у часі, були надбудовані до висоти просторового хреста, що наблизило вигляд храму до найбільш розповсюдженого на той час у більшості регіонів Русі закомарного храму.

Висновки. На основі закомарного храму, який сформувався у Києві в другій половині XI ст., у пер-

¹² М. Холостенко – 70-ті рр. XI ст. («Ильинская церковь в Чернигове» 97); О. Іоаннісян – 90-ті рр. XI ст. (175–176, 182); м. Говденко – кінець XI – початок XII ст. (264); Ю. Асєєв та Г. Логвин – кінець XII – початок XIII ст. (41).

шій чверті XII ст. виникають два нові його варіанти – чернігівський та новгородський з псковським різновидом. У середині XII ст. виникає ще один різновид новгородського варіанта – староладожський. В цей же період у Володимиро-Суздальських землях починають зводитись закомарні храми із використанням романської техніки кам'яного будівництва та притаманною цій традиції декорацією. На відміну від

різновидів новгородського варіанту закомарного храму та володимиро-суздальського варіанта, які практично не виходили поза межі регіонів свого формування, чернігівський варіант закомарного храму став міжрегіональним і панував на значній території Русі упродовж усього XII ст. І лише наприкінці XII ст. його почав витісняти новий тип баштоподібного храму зі ступінчасто-підвищеними попружними арками.

Цитовані праці

- Анісімов, І. «Деякі особливості первісної архітектури Успенського собору Києво-Печерської лаври (авторська версія)». *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*: Зб. наук. пр. Вип. 12. Київ: ВІПОЛ, 2004. 22–36. Друк.
- Асеев, Юрий. *Архитектура древнего Киева*. Київ: Будівельник, 1982. Печать.
- Асеев, Юрий, Логвин Григорій. «Архітектура Іллінської церкви у Чернігові». *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Відп. ред Ю. Нельговський. Київ, 1959. 30–43. Друк.
- Асеев, Юрий, Тоцкая Ирма, и Штендер Григорий. «Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве». *Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII вв.* Отв. ред. А. Комеч, О. Подобедова. Москва: Наука, 1988. 13–27. Печать.
- Бикова, Раїса. «Видубицький монастир». *З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України»*. За ред. В. Тимофієнка. Київ: Українознавство. 177–185. Друк.
- Воронин, Николай. *Зодчество Северо-Восточной Руси XIII в. Т. I. XII столетие*. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. Печать.
- Говденко, Маріонілла. «Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація». *З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України»*. За ред. В. Тимофієнка. Київ: Українознавство, 1996. 263–268. Друк.
- Иоаннисян, Олег. «О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII в». *Ruthenica*. Т. 6. Київ, 2007. 134–188. Печать.
- Каргер, Михаил. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв.* Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. Печать.
- Комеч, Алексей. *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*. Москва: Наука, 1987. Печать.
- Коренюк, Юрій. «Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність». *Пам'ятки України Спецвип.* 1 (2013): 10–17. Друк.
- Кресальний, Микола. *Софійський заповідник у Києві: архітектурно-історичний нарис*. Київ: Держ. вид-во літ. з буд. і архітектури УРСР, 1960. Друк.
- Логвин, Григорий. «Новые исследования древнерусской архитектуры». *Строительство и архитектура* 8 (1978): 31–34. Печать.
- Логвин, Наталия. «Михайловская церковь на Выдубичах в Киеве». *Советская археология* 4 (1986): 266–272. Печать.
- Мильчик, Михаил, Штендер Григорий. «Западные камеры собора Мирожского монастыря во Пскове. (К вопросу о первоначальной композиции храма)». *Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в.* Отв. ред. А. Комеч, О. Подобедова. Москва: Наука, 1988. 77–94. Печать.
- Михайлов, С. «Первоначальное убранство интерьера собора Иоанновского монастыря во Пскове». *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.* Отв. ред. А. Комеч, О. Подобедова. Москва: Наука, 1988. 95–100. Печать.
- Мовчан, Іван. «Археологічні дослідження на Видубичах». *Стародавній Київ*. Відп. ред. П. Толочко. Київ:

- Наукова думка, 1975. 80–106. Друк.
- Раппопорт, Павел. *Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников*. Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1982. Печать.
- Холостенко, Николай. «Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове». *Памятники культуры. Исследования и реставрация*. Вып. 3. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 51–67. Печать.
- Холостенко, Николай. «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове». *Советская археология* 2 (1967): 188–210. Печать.
- Холостенко, Николай. «Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 гг.». *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. Москва: Наука, 1972. 88–103. Печать.
- Холостенко, Микола. «Успенський собор Печерського монастиря». *Стародавній Київ*. Відп. ред. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1975. 107–170. Друк.
- Холостенко, Микола. «Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври». *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Відп. ред. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1976. 131–165. Друк.
- Холостенко, Николай «Исследования Спасского собора в Чернигове». *Реставрация и исследования памятников культуры*. Москва: Стройиздат, 1990. 6–18. Печать.
- Штендер, Григорий. «Трёхлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове (в вопросе о художественном образе храмов второй половины XI – начала XII века)». *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1980*. Ленинград: Наука, 1981. 534–544. Печать.

References

- Anisimov, I. «Deiaki osoblyvosti pervisnoi arkhitektury Uspenskogo soboru Kyievo-Pecherskoi lavry (avtorska versii)». *Lavrskiy almanakh: Kyievo-Pecherska lavra u konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*: Zb. nauk. prats. Вып. 12. Kyiv: VIPOL, 2004. 22–36. Друк.
- Aseev, Iurii. *Arkhitektura drevnego Kievа*. Kiev: Budivel'nik, 1982. Pechat.
- Asieiev, Yurii, Lohvyn Hryhorii. «Arkhitektura Illinskoi tserkvy u Chernihovi». *Pytannia istorii arkhitektury ta budivel'noi tekhniki Ukrainy*. Vidp. red Yu. Nelhovskiy. Kyiv, 1959. 30–43. Друк.
- Aseev, Iurii, Totskaia Irma, i Shtender Grigorii. «Novoe o kompozitsionnom zamysle Sofiiskogo sobora v Kieve». *Drevnerusskoe iskusstvo: Khudozhestvennaia kultura X – pervoi polovini XIII vv*. Otv. red. A. Komech, O. Podobedova. Moskva: Nauka, 1988. 13–27. Pechat.
- Bykova, Rayisa. «Vydubytskii monastyr». *Z istorii ukrainskoi restavratsii: Dodatok do shchorichnyka «Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy»*. Za red. V. Tymofienka. Kyiv: Ukrainoznavstvo. 177–185. Друк.
- Voronin, Nikolai. *Zodchestvo Severo-Vostochnoi Rusi XIIIXV vekov*. T. I. XII stoletie. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1961. Pechat.
- Hovdenko, Marionilla. «Illinska tserkva v Chernihovi: istoriia ta restavraciia». *Z istorii ukrainskoi restavratsii: Dodatok do shchorichnyka «Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy»*. Za red. V. Tymofienka. Kyiv: Ukrainoznavstvo, 1996. 263–268. Друк.
- Ioannisian, Oleg. «O proishozhdenii, datirovках i khronologii chernigovskogo zodchestva XII vv». *Ruthenica*. T. 6. Kyiv, 2007. 134–188. Pechat.
- Karger, Mikhail. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. T. II. Pamiatniki kievskogo zodchestva X–XIII vv. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1961. Pechat.
- Komech, Aleksei. *Drevnerusskoe zodchestvo kontsa X – nachala XII v. Vizantiiskoe nasledie i stanovlenie samostoiatelnoi traditsii*. Moskva: Nauka, 1987. Pechat.
- Koreniuk, Yurii. «Problemy doslidzhennia Sofiiskogo soboru: istoriia ta suchasnist». *Pamiatky Ukrainy Speczvyp*. 1 (2013): 10–17. Друк.
- Kresalnyi, Mykola. *Sofiiskiy zapovidnyk u Kyievi: arkhitekturno-istorychnyi narys*. Kyiv: Derzh. vyd-vo lit. z bud.

- i arkhitektury URSR, 1960. Druk.
- Logvin, Grigorii. «Novye issledovaniia drevnerusskoi arkhitektury». *Stroitelstvo i arkhitektura* 8 (1978): 31–34. Pechat.
- Logvin, Nataliia. «Mikhailovskaia tserkov na Vydubychakh v Kieve». *Sovetskaia arkheologiiia* 4 (1986): 266–272. Pechat.
- Milchik, Mikhail, Shtender Grigorii. «Zapadnye kamery sobora Mirozhskogo monastyria vo Pskove. (K voprosu o pervonachalnoy kompozitsii khrama)». *Drevnerusskoe iskusstvo. Khudozhestvennaia kultura X – pervoi poloviny XIII v.* Otv. red. A. Komech, O. Podobedova. Moskva: Nauka, 1988. 77–94. Pechat.
- Mikhailov, S. «Pervonachalnoe ubranstvo interera sobora Ioannovskogo monastyria vo Pskove». *Drevnerusskoe iskusstvo. Khudozhestvennaia kultura X – pervoi poloviny XIII v.* Otv. red. A. Komech, O. Podobedova. Moskva: Nauka, 1988. 95–100. Pechat.
- Movchan, Ivan. «Arkheologichni doslidzhennia na Vydubychakh». *Starodavnii Kyiv*. Vidp. red. P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka, 1975. 80–106. Druk.
- Rappoport, Pavel. *Russkaia arkhitektura X–XIII vv.: katalog pamiatnikov*. Leningrad: «Nauka», Leningradskoe otdelenie, 1982. Pechat.
- Kholostenko, Nikolai. «Arkhiturno-arkheologicheskoe issledovanie Uspenskogo sobora Eletskego monastyria v Chernigove». *Pamiatniki kultury. Issledovaniia i restavratsiia*. Vyp. 3. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1961. 51–67. Pechat.
- Kholostenko, Nikolai. «Issledovaniia Borisoglebskogo sobora v Chernigove». *Sovetskaia arkheologiiia* 2 (1967): 188–210. Pechat.
- Kholostenko, Nikolai. «Illinskaya tserkov v Chernigove po issledovaniiam 1964–1965 gg.». *Drevnerusskoe iskusstvo. Khudozhestvennaia kultura domongolskoi Rusi*. Moskva: Nauka, 1972. 88–103. Pechat.
- Kholostenko, Mykola. «Uspenskyi sobor Pecherskogo monastyria». *Starodavnii Kyiv*. Vidp. red. P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka, 1975. 107–170. Druk.
- Kholostenko, Mykola. «Novi doslidzhennia Ioanno-Predtechenskoii tserkvy ta rekonstruktsiia Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry». *Arkheologichni doslidzhennia starodavnogo Kyieva*. Vidp. red. P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka, 1976. 131–165. Druk.
- Kholostenko, Nikolai «Issledovaniia Spasskogo sobora v Chernigove». *Restavratsiia i issledovaniia pamiatnikov kultury*. Moskva: Stroiizdat, 1990. 6–18. Pechat.
- Shtender, Grigorii. «Trehlopastnoe pokrytie tserkvi Spasa na Berestove (k voprosu o khudozhestvennom obraze hramov vtoroi poloviny XI – nachala XII veka)». *Pamiatniki kultury. Novye otkrytiia. Ezhegodnik* 1980. Leningrad: Nauka, 1981. 534–544. Pechat.

Подано до редакції 15.12.2018

Рецензенти:

Михайлишин О. Л. – доктор архітектури, доцент;

Чернявський В. Г. – доктор архітектури, доцент.